

МЕЖДУНАРОДНИ АСПЕКТИ НА
ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ 1903 г.

проф.д-р Нина Дюлгерова,
Варненски свободен университет

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. е съществена част от Източния въпрос като пореден опит за промяна в балканското статукво, установено с Берлинските решения от 1878 г. Национално-освободителните борби на българите в Македония и Одринска Тракия през август 1903 г. отново поставят на изпитание както възможностите на Османската империя да се справи с въстаниците, така и плановете на великите сили в лицето на Русия и Австро-Унгария да контролират процесите в региона. Европейският югоизток в началото на ХХ в. постепенно възвръща своето първостепенно място в плановете и действията на европейската дипломация. Нещо повече, след инспирираното от Върховния македонски комитет (ВМК) Горноджумайско въстание през есента на 1902 г. балканските вилаети на Османската империя се превръщат в своеобразен център на оживена епистолярна преписка и дипломатически демаршове на оторизираните от “европейския концерт” две империи – Руската и Австро-Унгарската.

Дипломатическата кореспонденция дава достатъчно ясна представа за спорните и до днес въпроси, свързани със същността, етническата характеристика, териториалните и времевите параметри на Илинденско-Преображенското въстание. Идеите, проектите и най-вече реакцията на дипломатите са естествен резонанс на информацията за разволя на въстанието, но също така са конкретно отражение на държавните интереси и цели в конкретен и стратегически план. Този стил на поведение много добре се проектира върху процеса на действие на най-ангажираната в Източния въпрос държава – Русия. В концепциите и плановете на имперските дипломати от региона в концентриран вид намират място двата основни въпроса, свързани с етническия състав и геополитическите параметри на

въстанието, които предопределят бъдещите политически интерпретации и научни изследвания на това събитие.

*

*

*

Напрежението и страхът от очаквани безредици присъстват в дипломатическата преписка на представителите на великите сили в Османската империя още от края на 1902 г. Събитията в Серския вилает (Горноджумайското въстание) през есента на 1902 г. се оказват този катализатор, който отново предизвиква вниманието, интересите и най-важното – открива отново пред великите сили възможностите за намеса и при удобен случай за промяна в Османска Турция. Създават се условия за нарушаване на постигнатия, благоприятен за Петербург баланс на политическо присъствие на европейските държави в Османската империя. Увеличава се безпокойството на Русия от бъдещи непредвидими и неподлежащи на контрол събития в Европейския югоизток. Тези емоции са продиктувани от неочакваната активност на френските и английските дипломати, които стриктно следват инструкциите на своите правителства. Френското предложение за международна конференция, посветена на източните проблеми е горещо подкрепено от Англия. Отново се възражда идеята за реформи. Целта на Париж и Лондон е чрез намеса и използване на всички възможности, които предоставя ситуацията в Европейска Турция да се включат (най-вече Англия) в обсъждането и решаването на балканските проблеми. Подобна политика в края на 1902 и началото на 1903 г. е продиктувана и от необходимостта да бъде намалена бързо нарастващата роля на Германия в икономическия живот на Османската империя. Немаловажен фактор в английското и френското желание за контрол и участие в балканските процеси е и обстоятелството, че Берлин чрез своя съюзник Виена има силно влияние върху австро-руския дует. Този факт не е тайна за Европа и до този момент повече или по-малко се е приемал достатъчно спокойно. Френско-английската активност обаче е продиктувана от конкретен факт, опасен за техните бъдещи икономически и политически

планове в региона. Строящата се с германски инвестиции Багдадска железопътна линия силно увеличава възможностите на Берлин за регулиране на политическите, дипломатическите и икономически процеси в Османската империя и на Балканите.

Германия действително разчита на австро-руското съглашение от 1897 г., но същевременно не може да не се съобразява и със създаденото вече от Англия и Франция обществено мнение в Европа, което издига глас за реформи и промяна в Европейска Турция. Берлин се опитва да извлече политически дивиденди от тази неприемлива и неизгодна за него ситуация като предлага осъществяването на реформите да се възложи на Портата или на Русия и Австро-Унгария. Германия преследва своите цели, насочени към разширяване на австро-руското съглашение, от което той има определена политическа изгода¹. По този начин Берлин прави на Петербург и услуга, от която Русия веднага се възползва. Официален Петербург съсредоточава голяма част от вниманието и енергията си към двата центъра, тясно свързани с неговата политиката на полуострова – Виена и Цариград. Оттам се очаква информация, правят се предложения, с имперските представители в тези столици се провеждат консултации и чрез тях се търси помощ и съдействие. Неслучайно информацията и идеите на двамата руски посланика са в основата на ответните реакции и инструкции на висшите руски сановници от Певчески мост*.

От значение за изготвянето на министерската концепция са и представените от посланиците мнения за термина Македония и създалата се традиция в еволюцията на македонския въпрос.

Руският посланик в Австро-Унгария П. Капнист споделя мнението на колегата си от Кралство Сърбия П. Чариков относно съдържанието на думата Македония. Двата дипломати са единни, че терминът “трябва да включва и Стара Сърбия и по възможност Новопазарския санджак”. Капнист погрешно

* Адресът на Министерството на външните работи на Руската империя в Петербург.

заклучава, че Виена не би се възпротивила на такова тълкуване, тъй като това са области, които трябва да бъдат видоизменени² Географската интерпретация на термина включва територии с признат сръбски характер (Новопазарския санджак) и земи (Стара Сърбия – Скопския санджак), за които Сърбия използва т.нар. историческо право, без да има етнически и национални аргументи за това. Тези райони обаче са съществени елементи от стратегическите амбиции на Белград. Не оставят съмнение големите интереси на руската дипломация към Кралството след като тя е готова (поне в своите планове) да подложи на опасност своите отношения с Виена. Интерпретацията на термина “Македония” е още едно доказателство за покриването на руските и сръбските позиции по териториалните параметри на македонския въпрос, след като в тези граници се включват земи с преобладаващо българско население (Скопския вилает) и чисто сръбски области (Новопазарския санджак).

Руският посланик Капнист развива и доказалата своята актуалност теза относно развитието на процесите в македонските вилаети на Османската империя. Практиката е доказала, че досега единствения начин за някакво въвеждане на административен порядък в Македония е бил натиска върху Портата от случай до случай³. Освен това той дава нелицеприятна характеристика на своите колеги, като определя посланиците като дребнави в своите усилия хора, които не само не пречат, а понякога и стимулират българското, сръбското, а от време на време и черногорското правителство, които както и преди, периодично изпращат жалби за зверствата и насието на турците над християните. Руският дипломат е категоричен, че жалбите често са преувеличени или се основават на факти, предизвикани от действията на техните революционни комитети. Той с пренебрежение отбелязва, че “Чариков (в Сърбия – б.Н.Д.) и Бахметиев (в България – б.Н.Д.) с увлечение ги изпращат до Петербург, откъдето се настоява пред Зиновиев за подобряване положението на християните в Македония, без да облича своите искания в конкретна и точна форма”⁴. Допълнение към тази вярна в

техническо отношение картина е информацията на посланика в Османската империя И. Зиновиев, която разкрива както конкретни факти, така и ценни доказателства за една спорна в балканската историография теза за етническият характер на национално-освободителното движение в балканските вилаети на Османската империя.

В секретно писмо от 27 декември 1902 г. той споделя тревогите си от сериозния характер, който е придобило създаденото преди няколко години революционно движение в Македония⁵. Зиновиев споделя мнението на своя колега от Виена за създаването от революционните комитети факти, върху които се основават жалбите на Чариков и Бахметиев. Той отива по-далеч в своите твърдения като определя характера на движението. Дипломатът е категоричен, че дейците на българо-македонските комитети имат и следват свои планове. Отбелязва с недоволство, че “числото на българските банди тази година е нараснал”. Разкрива и тактиката на техните действия. Според него техният предварително изработен план “включва нападение на мюсюлмански села и подбуда на населението от българските села към присъединяване към бандите”⁶. Зиновиев е уверен в тясната връзка между България и македонското движение. Той не приема безрезервно и предадените чрез Гр. Бахметиев уверения на българския премиер Ст. Данев в коректно отношение към действията на революционните комитети и неговите нападки срещу турското правителство, чиято небрежност и неспособност утежняват обстановката на българо-турската граница⁷.

Това мнение се споделя и от посланика във Виена Капнист, който се опасява, че отказът на Абдул-Хамид да приеме исканията на великите сили, би предизвикал безпорядък в Македония, и то с активната подкрепа на балканските държави. Резултатът от тази ситуация според него би било създаването на автономна Македония. Подобна заплаха би имала по-действен ефект върху султана от всякакви увещания и уговорки. Капнист е категоричен, че е силен страхът на султана Абдул-Хамид “да не загуби Македония даже в случай на военен успех против България и Сърбия”⁸.

Възползвайки се от султанския страх и след постепенно преодоляване на противоречията както между двамата съюзници, обединени от нежеланието да им бъде отнето правото на доминиращ дует в балканските дела, така и между отделните представители в руския дипломатически лагер, се стига до съставянето на реформената програма. След дълги увещания и пазарлъци през февруари 1903 г. руският и австро-унгарският посланици в Цариград я връчват на великия везир⁹. Независимо от постигнатия успех проблемите остават.

През следващите месеци главен обект на проследяване и анализ в дипломатическите доклади се превръщат както подготовката на очакваното в европейските провинции въстание и неговите организатори, така и турските репресии, на които е подложено местното население. Нещо повече, изчезва вече предпазливото и донякъде пренебрежително отношение към революционното движение в Македония. Открито се признава, че “през последните години на този проблем се е гледало несериозно, което е създавало възможност то (революционното движение – б.Н.Д.) да получи такава устойчивост, че реформите, които трябва да се проведат, не биха изменили нещата”¹⁰. Това признание съществено не променя нещата, но задълбочава търсенето на истинските измерения на процеса, участниците в него и техните действия.

Многократно през пролетта и лятото на 1903 г. Капнист и Зиновиев пишат за действията на “революционната организация, създадена с многогодишните старания на България”¹¹. Посланикът в Цариград уточнява, че “цяла Македония е заплетена в мрежа от изкусно организирани заговори, борбата с които не е по силата на неразвитата и безгрижна турска администрация” и че българските банди са съществена пречка за осъществяване на реформите”¹². Според него доказателство за това е факта, че 1000 души от администрираните българи са се присъединили към бандите, което според него пречи за преобразуването на жандармерията и данъчната система в областта¹³.

Както през февруари, така и през април и май, двамата посланици в своите донесения дават вярна оценка на социалния състав на революционните комитети. Това са “българските търговски и дипломатически агенти, учителите и свещениците, които разсеяни по всички села, държат населението в страх и в свои ръце”¹⁴ и които са в пряка връзка с организацията на въоръжените чети в България-Зиновиев изнася конкретни факти. Според него е доказано, че директорите и учителите се избират от опитни агитатори, членове на македонските комитети. За това положение той ядосано обвинява турското правителство в баснословно безгрижие, изразяващо се в безразличие към факта, че българо-македонските училища са разсадник на революция”¹⁵.

Събитията от август 1903 г. доказват истинността на направения от посланика в Цариград извод. Зиновиев определя въстанието по достигащите до него слухове като “бедствено положение в Македония предвид жестокостите, на които е подложено населението от страна на турските началници, жандармерията, войниците”¹⁶. Посланикът е впечатлен от събитията в Крушево, като сведенията, които получава за “този епизод от турско-българската борба” го навежда на мисълта, че турците съзнателно обвиняват българските въстаници за зверствата, обирите и убийствата, извършвани от самите тях¹⁷. Зиновиев вече не приема безрезервно обвиненията на султан Абдул-Хамид срещу македонските комитети и срещу фалшифицираната според него информация на руските консули от областта, получавана от българи. Посланикът защитава своите подчинени, още повече, че техните сведения съвпадат с тази на консулите и кореспондентите на другите велики държави¹⁸. А изнесените от тях данни са ужасяващи.

Руските консули в Македония действително разкриват потресаващи картини на турските жестокости, проявени по време на въстанието в областта. Същевременно те не престават да търсят възможности и начини в защита на преследваното и избивано българско население, които намират израз главно в съвместни с австро-унгарските им колеги дипломатически

акции пред валията и командирите на турските войски във въстаналите райони¹⁹. Не без основание е тревожната мисъл на генералния консул в Солун А.А. Гирс, че турските власти се стремят не толкова да потушат въстанието, “колкото да приключат един път и завинаги с населяващия български народ”. В края на август 1903 г. той е убеден, че трябва “ да се въздейства на върховната турска власт”. След всички ужаси и след неуспешната реформена програма той има вече определено мнение за решаването на македонския въпрос. Изходът консултът вижда в дадената на местното население възможност “непринудено да изкаже мнението си за принадлежност към едната или другата църковна община, а заедно с това и към националността.”²⁰.

И докато руските дипломати в Османската империя действат в защита на населението в македонските вилаети на Османската империя, загрижени за неговата съдба и бъдеще, то посланикът във Виена изпраща подробна информация, получена чрез кореспондента на “La Temps”, която допълва картината с факти за участието на другия основен фактор в събитията – революционната организация. Капнист безпристрастно предава получените данни за главните организатори на движението в Косовския и Солунския вилаети Дамян Груев и помощниците му Тончев и Лозанчев и разкрива основните цели на комитетите – “автономия на Македония чрез европейска намеса” Посланикът приема за логично поставянето на втори план на задачата за обединението с България, което би предизвикало военно стълкновение между нея и Турция, Съгласен е и с факта, че по този начин би се разклатила организационната база на комитетите, опираща се на Княжеството. Приема с тревога мнението на “българските македонски вождове, че такова сливане би било дело на най.близко бъдеще и би се извършило от само себе си”²¹. В информацията на журналиста Капнист намира потвърждение и на своите мисли, че способите на действие на комитетите са останали същите: “терор над населението и посегателство на материалните интереси, с които плаши Европа, изразяващо се в разуршаване

на релсови пътища, на мостове, телеграфи, банки и др.”²² Доказал още един пристрастната си позиция спрямо “нарушителите на спокойствието в Европейска Турция” Капнист съсредоточава вниманието си върху увеличаващия се брой пристигащи от Певчески мост инструкции и сведения за конкретните стъпки, които трябва да предприеме Русия, за да запази своите доминиращи позиции на Балканите.

Ламздорф няколкократно повтаря констатирания вече неприятен факт за “сериозните затруднения, които среща изпълнението на реформния проект в трите турски провинции, резултат от забелязаните стремежи както на местната турска власт, така и на българите към всестранно затрудняване осъществяването на преобразованията”²³ Това обстоятелство допълва неудобното за руските интереси активизиране на Германия и Англия, което предполага предприемането на конкретни мерки за тяхното елиминиране в балканските дела.

Наложилният се през последните десетилетия на XIX в. принцип проблемите около източния въпрос да се решават посредством посланически конференции или европейски комисии, вече не само не актуален за Виена и Петербург, но и опасен за тяхното доминиращо, в сравнение с останалите държави от “европейския концерт” присъствие в региона. Неслучайно и руският министър на външните работи Ламздорф се обявява срещу прилагането на този принцип. Той смята, че отношението на великите сили трябва да се ограничи само до изявления в Цариград и София за неизменността на техните възгледи за солидарността им с Русия и Австро-Унгария и за недопускане на насилствено изменение на териториалното статукво²⁴. Ламздорф е категоричен, че указанията и контролът върху работата на офицерите и всички други мероприятия, които са свързани с преобразуването на македонските вилаети, трябва да се изработват от руския и австро-унгарските посланици в Цариград, с участието, но неглавно, на други представители на великите сили²⁵. Руският министър е настойчив в

намаляване на апетитите на останалите европейски държави и в ограничаване на реформената дейност в рамките на австро-руския съюз.

Позицията на Ламздорф е в унисон и с интересите на Берлин и Виена, насочени към свеждане на европейското участие в региона до рамките на изгодния за тях австро-руски съюз²⁶. Вероятно влияние върху формирането на мнението на руския външен министър оказва и граф Капнист, основният медиатор между Петербург и Виена, също привърженик на предпазливото отношение към създаването на възможност за “съвместна дипломатическа и още повече материална намеса на Европа”²⁷ в реформирането на Европейска Турция.

Крайният резултат е публикуваното съвместно австро-руско заявление, където се подчертава, че нито Турция, нито България могат да разчитат на подкрепата на държавите, ако започнат война помежду си. Основният акцент е поставен върху факта, че реформите в Македония ще се осъществяват върху основата на февруарската програма от 1903 г.²⁸ С изключение на Англия²⁹ великите сили подкрепят австро-руската декларация, което оказва своето благотворно влияние върху подписаната на 3 октомври 1903 г. Мюрцшегска програма. Под натиска на Германия турският султан приема връчената му на 23 октомври 1903 г. от посланиците на двете империи поредна реформена програма.

Поредният опит на великите сили да решат балканските въпроси посредством реформи отново търпи неуспех. Проблемите не само остават, но и се задълбочават. Те затвърждават наложилото се във Виена и Петербург мнение за вината, която “носи българо-македонското революционно движение по отношение на неосъществените реформи”³⁰. На Певчески мост продължава да пристига информация за опасност от повторни въоръжени бунтове. Зиновиев информира за получени чрез великия везир сведения за издигнатите от българския премиер Р. Петров искания. Руският посланик е впечатлен не толкова от настояванията на министър-председателя за откриване на закритите български училища и църкви в Европейска Турция,

колкото от националния състав на учредената чрез султанско ираде комисия, ръководена от генерал-инспектора³¹. Той отбелязва формалния характер на тази комисия, включваща третостепенни, никому неизвестни лица³², но прави и едно уточнение. Според Зиновиев гаранция за увеличаване на напрежението в областта е факта, че Портата за първи път официално признава съществуването на куцовласи и сърби в Македония, след като включва техни представители в състава на комисията³³. Този факт не пречи на посланика да е солидарен с изтъкваните от Портата обяснения за бунтовете в областта, предизвикани от българските революционери и за поддържания постоянен преход на въоръжени бандити от България в Османската империя. Действията на двата основни фактора за напрежението в Европейска Турция са достатъчно силно основание за неговия скептицизъм спрямо осъществяването на реформената програма³⁴.

Опасенията на действащата руска дипломация в региона се засилват и от получените няколко месеца по-късно сведения от руския дипломат в София Лермонтов. Информацията за издигнатите от Р. Петров искания “за включването на Одринския вилает в сферата на реформите и за косвено признаване на българския протекторат не само над македонските вилаети, но и над Одринския чрез допускане на пряка сделка между България и Турция относно съвкупността на тези територии”³⁵ засяга район, който е в центъра на стратегическите цели на империята. Сондажи в тази посока извършва и Д. Станчов, който в края на лятото на 1903 г. чрез Капнист се опитва да провери желанието на руската дипломация да включи този важен за българските интереси регион³⁶.

Руският посланик обаче има твърда позиция по въпроса за Одринския вилает, който е в непосредствена връзка с най-важния за Руската империя обект в източния въпрос – Проливите. Основателна е неговата тревога, предизвикана от едно бъдещо разделяне на Македония между балканските държави. Този процес той свързва с възможността Османската империя по този начин да получи възможност да съсредоточи усилията си “в запазване

на оставащия ѝ единствен европейски вилает непосредствено до проливите и в обезпечаване за продължително време на положението си в Босфора и в Дарданелите”. Дипломатът е уверен, че подобен изход не само че няма да открие източния въпрос, а напротив би довел до отсрочване на неговото решаване³⁷, извън възможности за контрол от руска страна. А неговата идея е, че тази територия, която “охранява проливите трябва да остане под изключителната власт на Османската империя дотогава, докато не бъде заменена с изключителната власт на Русия”³⁸. Кратко и ясно.

Неговите убеждения в известна степен споделя и колегата му в Цариград Зиновиев, който също е за оставането на Одринския вилает в рамките на Османската империя, но с категоричното условие за реформирането на областта в полза на християните³⁹. Нюансите в мненията на двамата дипломата трябва да се търсят в изработените през месеците на източната криза позиции спрямо реформите, повлияни от обстановката във Виена и получаваната чрез Певчески мост информация за събитията в Османската империя (Капнист) и от непосредствените впечатления за реалностите и размерите на процесите в Европейска Турция (Зиновиев).

Твърдо убеден в защитата и отстояването на турския интегритет, Капнист е категоричен в елиминирането и на всякакви опити за намеса в съдбата на Одринския вилает. Според него българските искания са възмутителни, тъй като “тази територия е в сферата на руските интереси”⁴⁰. Той с удовлетворение подчертава, че и за граф Голуховси този факт е неоспорим. Като доказателство Капнист привежда отговора на графа на депутатско питане в бюджетната комисия на австрийската комисия. Мнението му е, че правото на “оставянето на Одринския вилает извън сферата на въздействие и намеса на европейските държави принадлежи преди всичко на Русия”⁴¹. Превръщането на територията, която е непосредствено до проливите, в обект на дипломатически обсъждания и реформени акции поставя под удар най-невралгичният пункт от

стратегическите планове на империята – Босфора и Дарданелите, което на всяка цена трябва да бъде елиминирано.

Руските интереси предопределят и отрицателната реакция на водещите в руската дипломация фигури към подобни искания. Нещо повече имперските цели очертават и геополитическите параметри на възприемането и оценката на събитията в европейските провинции на Османската империя от лятото на 1903 г. Резултатът е международното признаване на Илинденското въстание и препоръка за реформи в македонските вилаети на Османска Турция, както и премълчаване на събития и процеси в Одринския регион, близък до Проливите.

*

*

*

Процесите в балканските вилаети на Османската империя в началото на XX в. преминават под знака на активни български акции и дипломатически реакции на великите сили в региона. Активната страна са Петербург и Виена, като предимството е на Русия. Без да оспорва българския характер на Горноджумайското и Илинденското въстания в македонските вилаети руската дипломация целенасочено ориентира реформените акции и политическото възприемане на явленията в Европейския югоизток в изгодна за нейните цели посока.

¹ По-подробно за конфигурацията на великите сили в навечерието и по време на Горноджумайското въстание вж. Пантев, А. Англия и реформената акция в Европейска Турция (1895-1903). – В: Исторически преглед, 1971, № 6, с. 17-18; Haselmayer, Fr. Diplomatische Geschichte des Zweiten Reiches von 1871-1918, Bd. V, 1982, p. 104 und folgen; Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, 1894-1903, С., 1994, с. 139-131.

² Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, оп. 470, 14.12.1902, л. 102; оп. 470, д. 101, 1.12.1902, л. 465. В секретното писмо Капнист със задоволство отбелязва този факт.

³ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1902, д. 101, 7.10.1902, л. 408/об

⁴ Пак там, 1.12.1902, л. 466/об-468

⁵ Пак там, л. 129/об-130

⁶ АВПРИ, ф. Политархив, д. 25, 27.12.1902, л. 129/об-130

⁷ Пак там, л. 136-136/об

-
- ⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1902, д. 101, 7.12.1902, л. 481-481/об
- ⁹ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 110, 29.1.1903, л. 367; 30.1.1903, л. 369; 19.2.1903, л. 384. Секретни телеграми на Ламздорф до Капнист.
- ¹⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 110, 26.2.1903, л. 80.
- ¹¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 25, 29.4.1903, л. 31; Пак там, оп. 470, д.110, 20.5.1903, л. 148/об.
- ¹² АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 25, 29.4.1903, л. 32
- ¹³ Пак там, л. 43-44.
- ¹⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 25, 29.4.1903, л. 31; Пак там, оп. 470, д.110, 20.5.1903, л. 148/об
- ¹⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 25, 21.5.1903, л. 97
- ¹⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 26, 3.7.1903, л. 2
- ¹⁷ Пак там, л. 85.
- ¹⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 26, 3.7.1903, л. 2
- ¹⁹ АВПРИ, ф. Посольство в Константинополе, 903, д. 2642, 26.7.1903, л. 191; 21.8.1903, л. 200-201. Новые документы о положении в Ускюбском вилаете в 1903 г. (из донесений русских консулов). – В. Славянское источниковедение. Москва, 1965, л. 311-314.
- ²⁰ АВПРИ, ф. 180, Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 2299, л. 158, 178, 180. Цит по Бурбига, В.А. Македонският въпрос в кореспонденцията на руската дипломация 1893-1909 г. (По материали на консулствата в Солун и Битоля) – В: Македонски преглед, 1996, бр. 1, с. 74.
- ²¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 111, т. I, 30.7.1903, л. 112/об- 113.
- ²² Пак там, л. 113.
- ²³ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 111, т. I, 16.8.1903, л. 433; 18.8.1903, л. 436/об; 21.8.1903, л. 439. Секретни телеграми на В.Н.Ламздорф до Капнист.
- ²⁴ Пак там, 21.8.1903, л. 438/об-439.
- ²⁵ Пак там, 16.9.1903, л. 469
- ²⁶ Пак там, л. 469/об. Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос..., л. 152-153.
- ²⁷ Russian Diplomats of Turkey in Europe. Document of the Future of Turkey's European Possessions September/October 1903. Докладна записка на П. Капнист. – In: Oxford Slavonic Papers. Oxford, 1993, л. 70
- ²⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 111, т. I, 13.9.1903, л. 467; вж. Централен държавен исторически архив, ф. 3, оп. 8, а.е. 466, 15.9.1903, л. 20. Съвместно заявление на Русия и Австро-Унгария.
- ²⁹ Пантев, А. Цит.съч., с. 16-19; Попов, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903-1908 г. С., 1973, с. 53 и сл.
- ³⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 1903, д. 111, т. I, 5.11.1903, л. 276-277/об
- ³¹ Пак там, л. 276

³² АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 26, 13.9.1903, л. 135-142; 17.9.1903, л. 157-163.

³³ Дамянов, С. България във френската политика. 1878-1918. С., 1985, л. 237.

³⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1903, д. 26, 13.9.1903, л. 143

³⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1904, оп. 470, д. 126, 24.3.1904, л. 94; 19.11.1904, л. 283. Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос..., с. 154.

³⁶ По-подробно Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос..., с. 152.

³⁷ Russian Diplomats of Turkey in Europe. Document of the Future of Turkey's European Possessions September/October 1903. Докладна записка на П. Капнист. – In: Oxford Slavonic Papers. Oxford, 1993, л. 65.

³⁸ Пак там, л. 67

³⁹ Пак там, л. 59, 66-67

⁴⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, 903, д. 111, т.І, 27.8.1903, л. 132/об-133. Същото се повтаря и в края на декември 1903. АВПРИ, ф. Канцелярия, 1904, оп. 470, д. 126, 31.12.1903 л. 5

⁴¹ Пак там.